

L'últim adéu al barri moro de Bocairent

"750 anys després - Ibn Ruhain al bekirentí, el fill del poeta"

El dia més trist
de la meua vida

josep villarrubia juan
1995

L'últim adéu al barri moro de Bocairent

El dia més trist
de la meua vida

- I -

Records

En nom d'Al·là, el Clement, el Misericordiós. Jo *Inb Ruhàim al-Bekirentí*, iman de la Mesquita de Bocairent recorde que el meu pare, *Ibn Ruhàim*, el Poeta, en les llargues tardes d'hivern em contava com els seus avantpassats li contaven que des de molt antic es contava que els mariners, vinguts de l'Islam, que arribaven al regnes moros del Xark al-Andalus deixaven les armes de la batalla per les eines de conrear els camps i des del regne de Dénia aplegaren fins a Bocairent amb l'esperança de que el Vinalopó encara tinguera pedretes d'or, tal com deien les llegendes. Com a bon narrador islàmic el meu pare acompanyava el seu relat amb uns versos fets per ell i que avui encara recorde:

**Marinerets en terra ?. Qui ho diria !
On heu deixat la barca que vos duia ?.
Ancorada en les roques, prop de la platja
de les sorres daurades, les aigües tèbies**

**Hem vingut a la serra de la llegenda
per trobar la Mariola i el seu tresor
que s'amaga entre els roures i les teixeres
les sureres, els arços i els carrascars.
I encisats per la màgia de les fontetes
deixem sable per dalla, rem per aixada
per conrear les hortes que en escaletes
davallen de la serra cap al Bekir.**

**El muetzí ens crida a trenc de l'alba,
recordant-nos La Meca d'on hem sortit
i al tornar de la terra, cap al capvespre,
al serrall les fadrines canten cançons,**

***kharja/s* d'amor i desig escrites pels seus amants. (1)**

I junt aquest poema descriptiu de l'arribada dels moros a Bocairent sempre afegia dues *kharja/s* que escrites per ell són com planys que posava en boca de les dones de l'*harem*:

**No em toques, estimat, no !
no vull, ara, el danyós,
la meua esquena és fràgil. Prou !
A tot em negue avui. (2)**

I aquella altra que diu;

**Què faré o què serà de mi ?
estimat,
si et plau, no t'allunyes de mi ! (2)**

Però, la bellesa d'aquestos versos i el saber que els fills d'Al.là portem en Bocairent més de cinc-cents anys no fa allunyar el pesar que hi ha al meu cor i que em fa pensar que avui serà el dia més trist de la meu vida.

Al·là és l'únic

No he pogut dormir en tota la nit. Son tants els records que a la ment en venen!. Ara està amanecent. El sol albira pel Montcabrer. Com diu l'Alcorà és el moment en el que els dos àngels que custodien a cada creient fan el relleu entre ells i pot aprofitar *Xaitan*, príncep dels diables per fer-nos pecar. S'aproxima el temps del *salat al-fajr*, la pregària de l'albada i he recordat les paraules de *Abu-Hurayra* quan ens diu que el Profeta digué: "La pregària d'aquell que es víctima d'una impuresa no és escoltada si no fa les seves ablucions" (*Al-Bukharí*, I,66), perquè tot allò que surt per un dels cinc orificis humans taca a l'home i jo anit vaig cohabitar amb la meua esposa. M'aplegue cap a la sala de banys i combine en una àmfora aigua freda i calenta que faig relliscar per tot el meu cos que eixugue amb tovalla de fil.

Ara, quan es pot distingir entre un fil blanc i un de negre he escoltat la veu del *muetzí*, cec per a que no veja les intimitats de les cases, que ens crida a la primera oració del dia, des del minaret de la mesquita, just en el més alt del turó on és Bocairent, al costat de l'alcàsser on jo visc. M'he descalçat les babutxes i posant-me sobre una estora he mirat a La Meca i he dit amb ell la *xahada*, el credo de l'Islam:

La ilà il·là-L·là !

Wa-Muhammad rassulu-L·là

"No hi ha cap déu llevat d'Al·là
i Mahoma és l'Enviat d'Al·là. (7.158)

He recordat la *sura* primera de l'Alcorà que diu:

En nom d'Al·là, el Clement, el Misericordiós:

Lloança a A·là, Senyor de l'Univers,

El Clement, el Misericordiós,

Sobirà del Judici Final.

És a Tu Sol que servim i a Tu Sol a qui implorem ajuda:

Guia'ns pel bon camí,

el camí d'aquells que Tu has agraciat,

no pas d'aquells que t'han agreujat,

ni dels esgarriats (1,1-7).

I prenent una *subha*, un rosari de noranta nou grans de garrofa, he anat dient els noranta nou noms amb que *Al·là* li agrada ser designat:

1.- Al·là	34.- L'Inaccessible	67.- L'U
2.- El Clement	35.- L'Indulgent	68.- L' Absolut
3.- El Misericordiós	36.- El Molt Agraït	69.- El Poderós
4.- El Rei	37.- L'Altíssim	70.- El Puixant
5.- El Sant	38.- El Gran	71.- El qui apropa
6.- El Déu de la Pau	39.- El Protector afable	72.- El qui allunya
7.- El Fiançador	40.- El Nodridor	73.- El Primer-L'Alfa
8.- El que vetlla	41.- El Previsor	74.- El Darrer-L'Omega
9.- El Potentíssim	42.- El Majestuós	75.- El Manifest
10.- El Totpoderós	43.- El Generós	76.- L'Ocult
11.- El Superb	44.- L'Amatent	77.- El qui Regna
12.- El Creador	45.- El Receptor Atent	78.- L'Exalat
13.- El Procreador	46.- 'Omnipresent	79.- El Commovedor de cors
14.- El Disenyador	47.- El Savi	80.- El Penedidor
15.- El Perdonador	48.- El Ple de tendresa	81.- El Venjador
16.- El Dominador	49.- El Gloriós	82.- L'Indulgent
17.- L'Etern Donador	50.- El qui fa reviure	83.- El Compassiu
18.- El Generós	51.- El Testimoni	84.- El Senyor del Regne
19.- El Victoriós	52.- La Veritat	85.- El Senyor de Majestat
20.- El que tot ho sap	53.- El qui duu a terme	86.- L'Equànime
21.- El Retentiu	54.- El Fort	87.- El qui aplega
22.- El Dilatador	55.- L'Indoblegable	88.- El Ric
23.- L'Humiliador	56.- L'Amic Protector	89.- L'Enriquidor
24.- L'Enaltidor	57.- El digne de lloança	90.- El Defensor Tutelar
25.- L'Enfortidor	58.- El qui passa compters	91.- El Nociu
26.- L'Envilidor	59.- L'Innovador	92.- El Profitós
27.- El que escolta	60.- El qui ressuscita	93.- El Senyor de la Llum
28.- El Vident	61.- El Senyor de la Vida	94.- El Guia
29.- L'àrbitre	62.- El Senyor de la Mort	95.- L'Incomparable
30.- El Déu de Justícia	63.- El Vivent	96.- El Perdurable
31.- El Subtil	64.- El Subsistent	97.- L'Hereu
32.- L'Informat	65.- El Perfecte	98.- El qui encamina
33.- El Lent a Castigar	66.- El Noble	99.- El Longànime

Però, la fortalesa que dona saber que *Al·là* és amb mi i que Mahoma, el seu i únic enviat com a profeta, em protegeix no fa allunyar el pesar que hi ha al meu cor i que em fa pensar que avui serà el dia més trist de la meua vida.

Farida, la meua esposa

Acabades les oracions he tornat a les habitacions de dormir. El meu esclau eunuc atiava el foc de la llar per a que l'estança es mantinguera caldejada i descaradament contemplava a la meua esposa que nua e indolent s'aixecava del llit. Al vorem ha sortit de l'habitació pegant bots i rialles com el nen entremaliat al que pillen fent de les seues. Per les arcades de la façana entrava el sol i es podia veure la serra de la Mariola i a les hortes els últims ametlers en flor. Contemplant la meua dona, mentre s'habillava i fins que ha posat el *xador*, el vel, sobre el seu rostre, he recordat que quan estudiava llibres jueus vaig llegir al Cant dels Càntics uns versos que pareixen fets per a d'ella:

**Que n'ets, de bella, estimada meva,
que n'ets, de bella !**

**Els teus ulls són coloms darrere el teu vel.
La teva cabellera és com un ramat de cabres
que baixen de les muntanyes de Galaad.**

**Com un fil escarlata són el teus llavis,
la teua boca és un encís,
dues meitats de magrana són les teves galtes
darrere el teu vel.**

**El teus pits són com dos cervatells,
com dos bessons de gasela,
que pasturen entre els lliris.**

La meua esposa es diu *Farida*, que vol dir l'única, la perla rara i preciosa i el seu cos es ple de pigues fins al llocs més inversemblants. Per això moltes vegades quan ens encontrem sols a vora el bes i la carícia li recite el versos de *Ibn Al-Labbana de Dénia*:

Les pigues

Va alçar la mirada cap a les estrelles,
i elles, encisades de tanta bellesa,
varen trontollar i caure, una a una,
sobre la seua galta on, amb enveja,
les he vistes ennegrir, una a una.

O aquells altres que *Ibn Hazm de Còrdova* escrivia al seu llibre "El Collar de la Coloma, Tractat sobre l'amor i els amants" des del seu desterro a Xàtiva en l'any d' *Al·là* 412 i dels cristians 1022:

Les pigues enmig de la cara
són com nenúfars al jardí.

Soc ramader d'estels i tinc d'ells cura,
mentre els astres immòbils pasturen lentament.

Ah, els estels, símbols d'amor encès,
focs a la nit, tenebra persistent del meu desig !.

Sembla un jardiner d'aquest verger nocturn,
obscur de verds, on abrinades vinclen,
brodades de narcís, les millors flors.

Fins i tot Ptolomeu acceptaria de grat
la meua saviesa sotjant, les draceres del meu ramat.

Però, el plaer de saber que la meua dona és molt bella i la millor i fidel amant no fa allunyar el pesar que hi ha al meu cor i que em fa pensar que avui serà el dia més trist de la meu vida.

Cada àpat un plaer

Prenc a Farida per la cintura i arregussant-li el *xador* bese els seus llavis com si fos l'últim que anara a fer en aquesta existència. Després agafats de la mà anem vers la cuina on el servei ha preparat almoixàvenes fregides amb mel, llet i formatge de les cabres de la Mariola i dàtils que des d'Elx, al Regne moro de Múrcia, remuntant el Vinalopó ens han fet arribar. D'una biga dels sostre penja una coixinera plena de sucosa polpa de carabassa torrada que des d'ahir goteja l'aigua que li sobra. Al damunt de la taula ja està preparat el sucre de canya, muntat dels canyamelars de la Ribera, la mel, la canyella, la corfa de llima, les ametlles i els pinyons per barrejar-ho tot amb la carabassa i fer un deliciós arnadí. En la llar de foc bull una gran olla amb el *borghol*, el "blat picat" per al migdia. El blat colpejat pel boix fins que es desprenga de la corfa exterior. Ceba sofregida amb oli d'oliva, aigua d'aljub, pequets i ventre de corder, naps, xirivies, la col i el blat, net del segó, tot cuinat a foc lent. Damunt la taula de tallar, cuixes de xai per fer daus de carn que estaran fins a la nit coberts per espècies portades de l'orient llunyà: pebre, nou moscada, mostassa, canyella, safrà i d'altres portades de la serra, romer, timó, sajolida o de les hortes, herba sana i orenga, i ensastats a tijes de ferro els torrarem a la brasa i els acompanyarem de cors de margallons portats de les serres de la Valldigna.

Però, encara que les millors flaires surten de la cuina res no em fa allunyar el pesar que hi ha al meu cor i que en fa pensar que avui serà el dia més trist de la meua vida.

El tèxtil, la nostra indústria

Amb el turbant al cap surto al carrer. Deixe ma casa, l'alcàsser que és al costat de la Mesquita. Prenc un raval que en du fins a la plaça de la Presó i continue pel carrer de les Filoses on les fadrines i les iaies, entre *quasides* i *kharj/as*, filen lli, cotó o llana que després seran bellament tintats dels més cridaners colors. Baixe per l'escaleta del Carabassí i arribe a la placeta de la Font on en els bassons del rentador, els tintorers, seguint les formules de la més vella tradició donen color als fils o a les teles. Safrà, cúrcuma, les pells externes de la ceba o les arrels de la soja, per a fer els grocs i els taronja. L'arbust anyil, portat des del tròpic i les fulles del glast per a fer els blaus. La corfa, les gemes o les nous de la noguera o la corfa del roure per fer el castany. Fruit d'aranyoner o de saüc o mores d'esbarzer per al rosa, fúcsia o porpra. Arrels de sanguinària, flors roges de gerani o de dàlia o fruit de la figuera de pala, per a fer el vermell. Apex de la falguera, fulles i tiges de l'ortiga o fulles de l'olivella per a fer el verd. Escorça de saüc, nous de noguera negra o les capces de l'arç per a fer el gris i el negre. Mes tard les peces tintades aniran assecant-se als estenedors que hi ha vora el barranc del riu Clariano per portar-les després al carrer de darrere de la Vila o carrer dels Teixidors on des de lluny s'escolta el tra-ca-trac dels telers de fusta amb l'ordit i les llançadores amb els colors de la trama que lentament transformen en mantes, catifes o teles. Són tants el artesans que s'hi dediquen que Bocairent bescanvia i ven els seus productes tèxtils a altres pobles i a altres regnes, tal com diu el mateix *al-Idrisí* en els seus llibres de geografia.

El meu pare el poeta *Ibn Ruhaim* coneixia de molt prop aquesta indústria i li va dedicar els següents versos:

Treball d'un poble	Ordit i trama,
Suor d'uns hòmens.	enyor i anhel
Ments que s'esforcen.	d'un poble en lluita
Braços que es mouen.	cap a al seu progrés.

Filar, teixir, cardar,	Tu ets la manta,
anar fent cadena	tu ets el treball.
lligant el que fórem	Ets l'única joia
amb el que vindrà.	que ens farà avançar.

Cotó, llana i color	Tu ets la manta,

esclat d'alegria,
abric de tristeses,
recull del desig.

el motiu i arrel
de l'orgull de dir-se
nats a Bocairent. (3)

Ordit i trama,
futur i passat
d'un poble a la recerca
de sa llibertat.

Però, tot aquest progrés artesà que porta a que Bocairent siga de les viles principals del regne moro de Dénia no fa allunyar el pesar que hi ha al meu cor i que em fa pensar que avui serà el dia més trist de la meua vida.

L'Astronomia

He passat per casa del ferrer per arreplegar un astrolabi preparat per mi seguint lliçons de l'*Al-Magest*, la traducció a l'àrab de la Sintaxi Matemàtica de Claudi Ptolomeu i d'altres llibres com el d'*Abusalat Omeia Benaddelassis Benabisalt el Ixbilí*, astrònom nascut a Dénia, el 1067 i *Abulhssan Alí Abenjàlaf Anengàlib l'Ansarí*, astrònom cordovès que és autor d'un astrolabi adaptable a totes les latituds. L'astrolabi em serveix per observar el pas dels astres i les seues altures i per a indicar l'hora tant de dia com de nit, lo que em permeteix comprovar si els rellotges de sol que hi ha a Bocairent estant ben dissenyats. És un instrument complicat, compost d'un disc metàl·lic que es pot suspendre d'una anella. En una de les cares té un cercle que representa l'equador dividit en graus, i uns altres discos contenen les coordenades equatorials i horitzontals en projecció polar segons diverses latituds. Sobre aquest gira una làmina foradada amb el zodíac gravat i les estrelles principals. Sobre la cara oposada de l'instrument, hi ha gravada una altra divisió de 360 graus i, a més a més, un calendari i un gnòmon, una barreta que permet determinar l'hora d'acord amb l'ombra projectada pel Sol.

He anat cap a la barrera on acaba la vila i comença el call, el raval dels jueus. Muntada la barrera he baixat a la dreta a l'atzucac, el carreró sense eixida on viu el meu germà. A la terrassa hi ha un rellotge de sol que jo mateix li vaig calcular i dibuixar. He comprovat que el gnòmon, o estil, la barreta rígida que vaig posar al centre del quadrant continua tenint l'angle adequat a les coordenades i a l'orientació de la façana. Verificat per mig de astrolabi i del rellotge de Sol en aquestos moments són tres quarts d'onze.

Però, aquesta sensació de que amb la matemàtica i l'astronomia podem fins i tot controlar el temps no fa allunyar el pesar que hi ha al meu cor i que em fa pensar que avui serà el dia més trist de la meua vida.

La Justícia

He arribat a la Mesquita quan el rellotge de sol marca les XI del matí. S'havia armat un gran aldarull en el moment que el *cadis*, el jutge, ha dictat sentència de lapidació per a la jove esposa d'un *mujahidín*, un combatent en el *Jihad*, la Guerra Santa, acusada d'adulteri per un ric mercader de teles que ve del regne de Còrdova. Els familiars de la dona han acudit a mi dient-me; "En el nom d'Al·là, el Clement, el Misericordiós, tu Ibn Ruhain al-Bekirentí, fill del Poeta, que has estudiat la *Xara* o Llei Musulmana i la *Sunna* o Santa Tradició en l'escola *Malikita* de Tunes deus ajudar-nos per demostrar que la nostra parenta ha segut sempre fidel al seu espòs que lluita en la Guerra Santa". Li he pregat a la muller que s'explicara i ens ha dit que en diverses ocasions el mercader de Còrdova li havia enviat missatges que li oferien, teles, joies i perfums a canvi d'accedir al tracte carnal amb ell. Però ella sempre s'havia negat. I ara es veia sorpresa per aquesta acusació d'haver cohabitat a un jove veí aprofitant l'absència del seu marit. El mercader ens ha contat que des de la seua estança al *funduq*, el hostel, de la placeta de la Presó, que queda de front de la casa de l'adultera, havia vist com un jove, ajudat per un criat, havia saltat el mur del jardí i una vegada dintre havia segut rebut amb molta complaença per ella i havia estat a la seua estança fins a la matinada, però, que no va poder identificar al jove ni al seu criat per ser ell de fora i no conèixer-los. Escoltades les dues parts em sent preocupat, si no hi han més testimonis hauré de donar la raó al mercader, car diu la *Sunna* que en casos d'adulteri els testimonis dels hòmens valen per dos.

- Però abans digueu-me senyor, amb quin vestit va rebre la dona al seu amant ?, fou amb un que té de sedes de l'orient d'un blau preciós com la Mediterrània o pot ser aquell de lli tenyit de rosa ?.

- Ho vaig vore tan clar que puc assegurar que era el de sedes blaves.

- Ara si que sé que ella no és culpable, fill de *Xaitan* i no d'Al·là. La bellesa de la dona t'ha seduït i el desig ha pervertit el teu cor. Sàpigues que aquesta jove, des de que el seu espòs és a la Guerra Santa va fer promesa de vestir sempre de verd que és el color de l'Islam, el que més agradava a Mahoma, el que portava per bandera, del que són les ales de l'arcàngel Gabriel i la pedra verda del Tron Celestial. I tots els altres vestits que tenia, inclòs aquell blau

que vos dieu que portava estan tancats en un calaix de ma casa fins que torne de la guerra el seu espòs. Com a càstig rebreu cent colps de fuet i vos prohibisc tornar mai més a aquesta vila.

Però, el saber que la justícia és equàniment administrada a Bocairent no fa allunyar el pesar que hi ha al meu cor i que en fa pensar que avui serà el dia més trist de la meua vida.

La darrera pregària

La mesquita s'ha anat omplint d'hòmens que venen a fer *al-zuhr*, la pregària del migdia del divendres. Quan el rellotge de sol senyala les XII, el muetzi des del minaret, jo des del *minbar*, la trona de fusta i els altres creients des de les seues catifes, descalçats i mirant a La Meca hem recitat:

La ilà il-la-L·là !

Wa-Muhammad rassulu-L-la !

No hi cap déu llevat d'Al·là !

i Mahoma és l'Enviat d'Al·là (7.158)

Després com a *iman* elegit pels creients de Bocairent he fet la meua predicació o *khutba*:

En el nom d'Al·là, el Clement, el Misericordiós. Molt lluny queda ja, doncs fa més de 500 anys, quan el berber *Tàriq*, lloctinent de l'àrab *kalbí Musa Ibn Nusayr*, passà l'estret de Gibraltar per ajudar als seguidors del rei visigot Vitiza que lluitaven contra el duc Roderic i decidiren, en compliment de l'*Alcorà*, fer *Al-jihad*, es a dir la Guerra Santa i annexar al Califat de Damasc els regnes visigòtics de la Península Ibèrica anomenant-los *al-Andalus*, l'any 91 de l'islam i 711 de l'era cristiana.

Sols és ja un record l'època florent del Califat de Còrdova començada per *Abd ar-Rahman III* i continuada per *Ibn Abí'Amir*, que va guanyar el títol d'*al-Mansur*, és a dir "el Vencedor. Paguem avui el haver trencat *al-Andalus* en infinitat de regnes de *tà'ifa*, mot àrab que vol dir "destacament". Som a final del *Xawal*, el mes que segueix al *Ramadà*, de l'any 642 de l'*Islam*, Febrer de 1245 de l'era cristiana. Fa més de cinc-cents anys que els creients, els seguidors de Mahoma estem al *Xark al-Andalus* i aquesta tarda, com a *iman* de la Mesquita de Bocairent he de fer l'acte mes ignominiós de la meu vida, he de muntar cap a Biar per signar les capitulacions del meu poble davant dels representants del sereníssim i catòlic En Jaume I, Rei d'Aragó , comte de Barcelona, Rei de Mallorca i Rei de València i del seu Regne

Vuit anys fa que els cristians varen guanyar València i des d'aleshores

tot són victòries del *saiyid* En Jaume. Xàtiva ja és seua i el nostre exercit no pot parar la seua espenta. Prou vessar sang !. Els que vulgueu podeu seguir-me fins a Biar i per Saix baixar cap al regne moro de Múrcia. Els que us quedeu sereu respectats en cases, hòmens i heretats, segons diuen les capitulacions.

Però sapigueu que jo crec que l'estada dels fills d'*Al-là* al *Xark al-Andalus* ha finit i més prompte o més tard haurem de deixar tots el nostre volgut Bocairent. Veritablement avui és per a mi el dia més trist de la meua vida.

¿ Qui se'n recordarà de nosaltres, de les nostres hortes i indústries, de les nostres lleis i creences, de la nostra cultura, de la nostra ciència, dins de deu, cent, cinc-cents o set-cents cinquanta anys ?.

FI

NOTES:

(1). - Com haurà pogut sospitar el lector espavilat els versos que tenen aquesta nota, "(1)", no són d'Ibn Ruhain ja que la seua paternitat es de l'autor del conte.

(2). - Els versos que tenen aquesta nota, "(2)", si que són d'Ibn Ruhain, poeta àrab nascut a Bocairent a les acaballes del segle XII, encara que en versió lliure de l'autor del conte. Aquestes *kharj/as* les nomena Manuel Sanchis Guarner en el seu llibre "La llengua dels valencians".

(3) Aquestos versos són realment l'Himne a la Manta, amb música d'Antonio Calatayud Vañó i lletra de l'autor del relat.

Bibliografia:

- **"Història del País Valencià"**. Volum, I, Època Musulmana. Manuel Sanchis Guarner. Edicions 62. Barcelona 1988.

- **"Quan l'Islam truca a la porta"**. Josep Manyer. Fundació Serveis de Cultura Popular. Editorial Alta Fulla. Barcelona 1992.

- **"La Bíblia"**. B.C.I. Bíblia Catalana traducció interconfessional. Associació Bíblica de Catalunya. Editorial Claret. Societats Bíbliques Unides. Barcelona 1993.

- **"El Corán"**. Mahoma. El libro sagrado del Islam. Biblioteca D.M. Madrid 1994.

- **"El somriure de l'herba"**. Josep Piera. Premi Carles Riba 1979. 9 Poemes de l'orient d'Al-Andalus. Els Llibres de l'Ossa menor. Edicions Proa. Barcelona 1980.

- **"El collar de la coloma. Tractat sobre l'amor i els amants"**. Ibn Hazm de Còrdova - Antoni Martínez de Xàtiva. Col·lecció Torsimany. Edicions del Bullent. Picanya 1994.

- **"Relotges de Sol. Història. Art de construir-los"**. Miquel Palau. Biblioteca Popular Catalana - Vell i Nou. Editorial Millà. Barcelona 1977.

- **"El llibre de les espècies"**. Pol·len Edicions. Kapel, S.A. Barcelona 1981.

Epíleg

Fa ja temps que vaig pendre partit per opcions nacionalistes, tolerants i progressistes. Per això en el moment de plantejar la celebració

"BOCAIRENT, 750 ANYS FENT PAIS" vaig optar per posar-me en la part dels perdedors es a dir dels moros perquè no em pareix correcte que magnificant la conquesta del Rei En Jaume com a punt de naixement de la nació valenciana anul·lem tota la tasca feta per l'Islam durant els segles, es a dir els centenars d'anys que estigueren a Bocairent i a la resta del Xarq Al-Aandalus.

Per a que fos més entretingut tot el que he anat estudiant al llarg d'un any sobre l'Islam ho he traslladat a una narració. Espere que almenys el relat complisca amb l'objectiu primer que és el d'apropar-nos la idea de que els moros eren persones humanes i l'objectiu segon de recordar-nos com seria, probablement, la vida dels últims que viurien a Bocairent.

La seua religió, tan consubstancial als moros, fins a arribar a l'actual integrisme. L'Alcorà, el seu llibre sagrat única Constitució i Llei, encara avui, per a moltes nacions. Una litúrgia exterior efectista; oracions diàries mirant a La Meca, el dejú del Ramadà, el vel de les dones, la peregrinació a La Meca, les ablucions en aigua per rentar les impureses, etc., etc.

La dona, enaltida com a font de plaer i font de la vida, però, menyspreada com a ser humà .

Els seus menjars, sobre tot els dolços, el "blat picat" predecessor del "cus-cus" i del "puxero" del dia de Sant Blai, els astets de carn de corder especiada i els cors de margalló.

La seua artesanía tèxtil, teles, catifes i draps (en el sentit genèric del mot) bellament colorejats. El lli, la llana i el cotó.

Els seus avanços en astrofísica i matemàtiques.

La seua passió per la literatura, els contes, les llegendes i la poesia